

Рецензії

УДК: 930.1:316.422(470)"18/19"

НЕЗААНГАЖОВАНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІОГРАФІЮ ВЕЛИКИХ РОСІЙСЬКИХ РЕФОРМ

[Рец.]: Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. – К. : «Видавництво Ліра-К», 2011. – 487 с.

Динамічність сучасної інтелектуальної сфери, конструктивні зміни самої епістемологічної ситуації в історичній науці, поява нових проблемно-тематичних пріоритетів, теоретико-методологічних підходів та неухильне зростання історичних знань вимагають від дослідників нових векторів світосприйняття, незаангажованих конотацій базованих на академічних підходах до історіографії з її ідентифікаційними та експертними функціями. Актуальність дослідження винесенного на розсуд наукової громадськості пояснюється необхідністю визначення ставлення наших попередників та сучасників до розроблених і втілених у Російській імперії протягом другої половини XIX – на початку XX століття реформ, з'ясування прорахунків у процесі їхньої реалізації, рівня абсорбції західноєвропейських ідей, враховуючи що сучасна Україна також реформує важливі галузі суспільного життя та намагається запозичувати загальноцивілізаційний досвід. Нагальність обраної проблематики визначається і внутрішніми потребами вітчизняної історичної науки, оскільки модерний історіографічний дискурс відбиває процес оновлення історичних знань, відзначається розмаїттям методологічних підходів та оцінок, інтерпретацій подій і явищ, спростуванням догм і стереотипів. Наразі реформування багатьох сфер нашого буття, які б відповідали запитам часу і рівню стандартів європейських держав, вимагає вивчення і врахування досвіду минулого.

Внесок істориків у вивчення Великих реформ є надзвичайно важливим, оскільки користуючись принципом об'єктивності, науковці дають характеристику досягненням та відзначають недоліки в діяльності попередніх поколінь. Не вивчивши поглиблено історичну спадщину кінця XIX – початку XX століття неможливо зробити науково осмислені прогнози пов'язані з реформуванням аналогічних сфер у сучасній Україні. У зв'язку з цим, зростає значення критичного узагальнення досвіду минулого та винесення з нього історичних уроків. Вирішення такого завдання неможливе без продуктивних історіографічних розвідок. Тематичні історіографічні праці покликані забезпечити новий рівень дослідження тієї чи іншої проблеми. Повною мірою це стосується й історіографії окреслених реформ. Отже, актуальність дослідження шановного та фахового дослідника, який вже не перший рік продуктивно працює на історіографічній ниві є цілком обумовленою вимогами часу.

Монографія Тамари Олексіївни Шаравари має класичну структуру і складається зі вступу, семи розділів, висновків. У вступі об'ґрунтовано вибір теми та її актуальність, визначено об'єкт, предмет та мету дослідження. У переліку завдань, які поставив перед собою автор, конкретизується що власне входить в коло наукових уподобань та практичних опрацювань у поданій праці. Дослідниця виважено підійшла до визначення наукової новизни, практичного і теоретичного значення обраної теми.

При вивченні історіографії реформ і контрреформ другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії були досліджені історіографічні джерела великого проміжку часу. Заслугою науковця є об'ґрунтування періодизації історіографічного дослідження теми. Автор відстоює думку, що по завершенні доби національно-визвольних змагань у 1921 році фактично починається радянський період в історіографії, але вказує, що реальна заідеологізованість праць починається з кінця 1920–х років. Сучасний історіографічний період вивчення реформ розпочинається з початку 1990–х років, а не з середини 1980–х чи 1991 року, як вважають окремі дослідники, оскільки концептуальні зміни поглядів істо-

років на реформи відбулися дещо пізніше, а саме починаючи із 1992–1993 років. Загалом, проведений історіографічний аналіз показав недостатню вивченість даної проблеми в історичній науці.

Варто високо поцінувати і залучення широкого кола джерел і літератури, понад 1500 видань, в яких у тій чи іншій мірі йдеться про розробку, обговорення, реалізацію й наслідки реформ для тогочасного суспільства. У праці показано проблемно-тематичні зацікавлення науковців кожного із трьох умовно виділених періодів опрацювання теми. Огляд джерельної бази засвідчив використання різноманітного матеріалу, який містить інформацію про теоретико-методологічні підстави досліджень. Автор класифікував джерела за п'ятьма групами та обґрунтувала такий поділ. Можна погодитися, що більшість праць містить цінні історичні факти, підтверджені цифровим матеріалом. Необхідно відзначити, що важливі історичні факти містяться в спогадах та мемуарах державних діячів, звітах посадовців, листуванні та інших джерелах, які автор досить уміло використав для висвітлення проблемних питань.

Важливо підкреслити і беззаперечно новизну даного видання. Дослідник вдало представив свої погляди на реформи як комплекс тісно взаємопов'язаних урядових заходів й довів необхідність застосування термінів «селянські реформи», «фінансові», «судові» тощо. Т. Шаравара вказала і на необхідність розширення хронологічних рамок реформ, які фактично завжди виходили за межі 1860–1870-х років, оскільки у віддалених регіонах імперії реформи запроваджувалися аж наприкінці XIX – на початку XX століття і часто вже не відповідали змісту основних нормативних актів 1860–1870-х років. Автор відзначає залежність оцінок реформ зроблених істориками, економістами, військовими, юристами, освітянами та громадськими діячами від конкретних історичних умов. Зокрема, порівнюються оцінки істориків з поглядами практиків, які втілювали реформи, і зазначено, що історики більш позитивно характеризували реформи, тоді як фахівці-практики оцінювали їх неоднозначно. Ця тенденція стосується як дорадянського, так і сучасного періодів. Автор також підкреслює, що історіографія другої половини XIX – початку XX століття представлена працями ліберально, консервативно й радикально налаштованих до реформ авторів. Офіційна історіографія зазвичай позитивно оцінювала всі владні кроки в напрямку розробки й втілення реформ, тоді як громадськість протестувала проти окремих нормативних актів, особливо контрреформаційного змісту. Наш автор логічно занурився у процес формування «російської» та «академічної» наукових шкіл, які тривалий час змагалися за останнє слово в оцінках реформ сухопутних сил, враховуючи, що їхні погляди значно впливали на процеси модернізації армії. Позитивними, з академічної точки зору, виглядають сучасні конотації щодо ґенези державницької та громадівської концепцій розвитку самоврядування. Приділена значна увага оцінкам участі відомих громадських діячів, міністрів різних урядів та представників царської родини у втіленні реформ. Чітка персоніфікація не лише поживила виклад матеріалу, а й дала змогу порівняти погляди багатьох авторів праць дорадянської, радянської й сучасної доби на діяльність визначних осіб та відтворити цілісну картину перебігу подій.

Тамара Шаравара відзначає, що до кінця 1920-х років історіографія не була заідеологізованою й дослідники висловлювали досить оригінальні погляди саме на причини названих реформ. Утвердження радянської ідеології фактично починається із кінця 1920-х років і згубно впливає на об'єктивність оцінок науковців. Селянські рухи історики розглядають як головну з причин реформ, а інтерес до контрреформ був обумовлений потребою дослідити найнегативніші сторони внутрішньої політики царизму. У працях простежується певний шаблон у дослідженнях реформ, зокрема, вони містять сталий набір цитат вождів марксизму-ленінізму, історики обходять увагою регіональні особливості реформ, позитивні наслідки реформ для імперської Росії тощо. Попри це, як вказує дослідник, саме в радянську добу вчені створили значну кількість ґрунтовних узагальнюючих досліджень, які здебільшого не втратили актуальності й донині. Позитивним моментом радянської історіографії можна вважати активізацію вивчення реформ у 1960–1970-х роках, зумовлену святкуванням 100-річчя від початку їхнього запровадження, що спричинило появу значної кількості дисертаційних праць; ретельне вивчення нормативних актів контрреформ та ін.

Окрема увага в монографії приділена зарубіжній історіографії другої половини XIX – початку XXI ст. та її оцінкам названих реформ. Досить вдало порівнюються погляди представників північноамериканської та західноєвропейської історіографії з оцінками реформ поданими радянськими та сучасними дослідниками.

У праці, що рецензується, глибоко проаналізована сучасна історіографія названих реформ. Наприклад, розвиток регіональних досліджень та загальні тенденції, які панують в модерному історіографічному дискурсі стосовно трактування поняття «контрреформи». Варто підкреслити, що автор досить точно висловлює свою позицію відносно відмови сучасними істориками від використання термінів «судові контрреформи», «освітні контрреформи», «контрреформи в галузі самоврядування» й вказує на те, що така позиція дослідників є не завжди виваженою. Науковець аналізує як нормативні акти доби контрреформ, так і причини таких підходів сучасників й наполягає на тому, що контрреформаційні урядові заходи дійсно мали місце в суспільстві, а тому висновки окремих радянських науковців не варто ігнорувати.

Зазначено, що найкраще вивченими на сьогодні є селянські реформи 1861 й 1866 років, чого не можна сказати про реформи 1863 р.; освітні реформи, реформи самоврядування, за винятком перших нормативних актів, якими запроваджувалися міські думи в Одесі, Петербурзі й Москві; окремі аспекти судових реформ, окрім особливостей запровадження окружних судів і змін у цивільно-процесуальних та кримінально-процесуальних нормах; деякі аспекти реформ сухопутних сил, але поза увагою дослідників залишилися питання реалізації реформ в окремих родах військ та військово-морському флоті, реформи Генерального штабу тощо. Стосовно фінансових реформ, як вказує автор дослідження, достатньо висвітленою залишається бюджетна реформа, реформа консолідованості касового устрою й державного фінансового контролю, але складові грошової та податкової реформ потребують глибшого опрацювання. Науковець вказує і на те, що наразі дослідники не дійшли згоди щодо змісту поняття «фінансова реформи 1862 р.» і на заваді їм став звужений підхід, згідно з яким, під це поняття підводять: появу Державного банку, формування єдиного бюджету, єдиного касового устрою тощо. Тоді як оперування терміном «фінансові реформи» дало б змогу науковцям без зайвої суперечки розглянути головні урядові заходи у фінансовій галузі не відокремлюючи їх, оскільки вони так чи інакше обумовлювали один одного й були на часі, та створили підґрунтя податкової і грошової реформам.

У загальних висновках подано підсумок досліджень. Висновки аргументовані й відповідають поставленим завданням. Тамара Шаравара чітко узагальнила особливості історіографії окремих реформ, контрреформ, оцінок зарубіжних авторів, охарактеризувала основні концептуальні підходи у вивченні теми, окреслила малодосліджені та невисвітлені в науці питання.

Варто підкреслити, що дійсно, на сьогодні не існує комплексного наукового дослідження, яке б глибоко синтезуючи висвітлювало історіографію всіх названих реформ та контрреформ, їхніх аспектів, та регіональні особливості, тож науковий доробок Шаравари Т.О. заслуговує на увагу і дійсно містить нові погляди на проблему, відрізняється високим рівнем наукових висновків. Можна констатувати, що рецензована праця є результатом самостійної роботи і свідчить про появу в середовищі академічного загалу, який працює в історіографічному жанрі непересічного автора, який має науковий хист та вміння прискіпливо аналізувати і об'ємно узагальнювати досліджуваний матеріал, адже наукові положення, висновки і рекомендації сформульовані у монографії, достатньо глибоко та переконливо обґрунтовані і не викликають сумнівів.

Разом з тим, як відомо, або в міжрядді, або наприкінці класичної рецензії мають бути критичні конотації, щодо існування відмінних точок зору на проблеми, що виокремлюються на шпальтах представленої монографії. Будь який фаховий дослідник має запропонувати своє бачення обраної тематики, отже дуже високо оцінюючи працю поважного автора, маємо звернути увагу і на деякі зауваження та побажання.

З більшою приємністю сприймалося б деталізоване пояснення з боку шановної п. Шаравари, чому корпус зарубіжних науковців, які досліджували дотичну проблематику обмежений тільки представниками північноамериканської та західноєвропейської історіографії, адже вони є репрезентантами певної протестантської ментальності і їх сприйняття реформ зазвичай має свою специфіку.

Попри те, що автор вдало узагальнює п'ять концептуальних підходів до історіографічного осмислення обраної дослідницької проблеми, вектор аналізу направлений, як не прикро, більше в минуле і новітній історіографічний дискурс випадає з системи теоретико-методологічних новацій та проблемно-тематичного групування;

Поцінуючи архітектуру монографії, запропоновану автором, можна із задоволенням виокремити поширений структурний підхід до викладу матеріалу, чітку субординацію вертикальних зв'язків, виваженість горизонтальних елементів, майже математичну ієрархію у використанні проблемно-хронологічного методу, але саме ця чіткість і підважує тягіння до хронічного конструктивізму в аналізі предмету дослідження.

Однак, вищенаведені зауваження не применшують наукову цінність представленої монографії, а лише націлюють послідовників та неофітів на сприйняття нової точки зору, яка з появою цього видання стає вже науковоактуалізованим фактом модерного історіографічного процесу. Одержані автором результати мають важливе значення для історичної науки, оскільки значно розширюють горизонти наших знань про висвітлення названих реформ і контрреформ в історіографічних джерелах. Безперечно, результати наукової праці стануть у нагоді при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історіографії історії Росії й України чи загальної історії. Основні положення дослідження можна, і навіть більше того, варто використати й сучасникам-практикам, деякою мірою віддалених від сухої академічної теорії: освітянам, правникам, військовим, економістам, представникам органів самоврядування тощо.

Г. М. Васильчук